

สังคมวิทยา-มนุษยวิทยา เชียงใหม่: ถึงไหน หรือ ไม่ถึงไหน ?

ป้าฉุกตาพิเศษ¹

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อานันท์ กัญจนพันธุ์

การพูดคุยกันนี้เหมือนเป็นการประมินความเป็นมาเป็นไปของภาควิชาอย่างสั้นๆ ผ่านอยู่ที่นี่มาเกือบกึ่งศตวรรษ ถือได้ว่าเป็นคนรุ่นที่ 2 เพราะว่าภาควิชาเปิดเมื่อปี พ.ศ.2507 ผ่านเป็นอาจารย์เมื่อปี พ.ศ.2519 ตอนผ่านมาเริ่มทำงานที่ภาควิชาฯ อาจารย์ ยศ สันตสมบติ ยังเป็นนักศึกษาอยู่ชั้นปีที่ 3 ผ่านเลยได้มีโอกาสสอนอาจารย์ ไม่แน่ใจ ว่าวิชาเดียวหรือสองวิชา ผ่านมาสอนตอนปี พ.ศ.2519 ผ่านไม่ทราบว่าสิบปีแรกของ ภาควิชาเราเป็นมาอย่างไร แต่ที่ได้ฟังจากอาจารย์หลายๆ ท่านที่เรียนมาตั้งแต่ รุ่นแรกไม่รู้ว่าจะเป็นอาจารย์อุ่นร้อน (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อุ่นร้อน ตันกิมยง) อาจารย์นฤ Jur (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.นฤ Jur อิทธิจีระจรัส) และอาจารย์ขวัญใจ (อาจารย์ขวัญใจ ไทยทอง) ตอนนั้นบังเอิญผ่านมานั่งติเตียนของอาจารย์ท่านหนึ่งไม่ทราบ ว่าเป็นใคร แล้วเห็นเปล่อร์ของอาจารย์วัฒนา (รองศาสตราจารย์ ดร. วัฒนา สุกันศิล) ที่ทำสังอาจารย์ตอนบริโภคญาติ ผ่านก្នុងสึกทึ่งอยู่ เมื่อกันนี้ เพราะว่า อาจารย์วัฒนา เขียนเรื่องเกี่ยวกับทฤษฎีของแม็กซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ดูร์กheim (Emile Durkheim)

¹ ป้าฉุกตา เรื่อง “สังคมวิทยา-มนุษยวิทยา เชียงใหม่: ถึงไหน หรือ ไม่ถึงไหน?” ในงานสัมมนา วิชาการ 60 ปี ภาควิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ “On All (อ่องอօ): สังคมวิทยา-มนุษยวิทยา ครบรส” วันพุธที่ 20 พฤศจิกายน 2567 ณ โรงแรม วินทรี ชิตี้ รีสอร์ท เชียงใหม่ ดำเนินรายการ โดย รองศาสตราจารย์ ดร.อัจฉริยา ชูวงศ์เลิศ ตลอดคำบรรยาย โดย ณัฐนี ลักษณ์ ลักษณ์ ตรวจทานโดย ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.อานันท์ กัญจนพันธุ์ และ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ยศ สันตสมบติ แล้ว บรรณาธิการโดย ชาญ พนารัตน์

อะไรทำนองนั้น ผมเห็นแล้วรู้สึกว่าที่เมืองไทยเราไปไกลพอสมควร หมายความว่า เข้าใจเรื่องพวนนี้แล้ว ผมก็ได้เก็บเปเปอร์นั้นไว้และได้คืนอาจารย์วัฒนาไปแล้ว ตอนนี้ไม่ทราบว่าอาจารย์ยังเก็บของตัวเองไว้หรือเปล่า

ตอนแรกนั้นที่ผมเรียนจบมา ผมเรียนปริญญาตรีรัฐศาสตร์ ปริญญาโท ประวัติศาสตร์ แต่ตอนผมเปลี่ยนไปเรียนประวัติศาสตร์ที่ต่างประเทศ ผมไปตามอาจารย์ของผมว่า ผมอยากจะเข้าดีทางประวัติศาสตร์ ผมควรจะไปฟังอะไร อาจารย์ กับอกให้ไปฟังมนุษยวิทยาดูสิ ตอนนั้นผมก็ไม่รู้จักว่ามนุษยวิทยาคืออะไร ผมก็ไปลองฟังฟังๆ ดู แล้วรู้สึกว่าเออ มันดีนี่นา ผมก็เลยเตลิดเปิดเปิงไปกับวิชามนุษยวิทยา ตอนนั้นมนุษยวิทยาในเมริกากำลังบ้าเลวี-สเตราส์ (Claude Levi-Strauss) ผมทั้ง อ่านและฟันถึง จนอาจารย์นิธิ (ศาสตราจารย์ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์) ตอนนั้นไปเยือน วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกที่คอร์แนล (Cornell University) แกกับอกว่าอันที่นี่บ้า เลวี-สเตราส์ มากเลย แกเห็นผมเรียนประวัติศาสตร์ แกเลยมากินข้าวกับผมที่บ้าน เป็นประจำ เลยได้คุยกัน ตอนผมกลับมาผมก็จะไปเป็นอาจารย์ประวัติศาสตร์ แต่เข้า บอกว่ายังไม่รับอาจารย์ประวัติศาสตร์สายที่ผมเรียน ก็คือประวัติศาสตร์ล้านนาโดยตรง เข้าบอกว่าเข้าต้องการประวัติศาสตร์อื่น อาจารย์สุเทพ (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุเทพ สุนทร geleas) เห็นว่าผมเรียนประวัติศาสตร์แต่ประวัติศาสตร์นี่ผมเรียนแค่ 4 วิชา แต่เรียนมนุษยวิทยา 12 วิชา อาจารย์สุเทพเลยบอกว่า อันที่มาสอบเข้าเป็น อาจารย์ที่นี่ดีกว่า เพราะคุณเรียนมนุษยวิทยาเยอะเหลือเกิน ก็เลยได้มาเป็นอาจารย์ที่ ภาควิชานี้

ตอนผมมาถึงก็จะมีอาจารย์เกชุม (ผู้ช่วยศาสตราจารย์เกชุม บุราสิกร) อาจารย์สุเทพ และอาจารย์ประเสริฐ (อาจารย์ประเสริฐ พันธชาติ) อาจารย์ต่างๆ ที่เป็น อาจารย์รุ่นแรกๆ แต่รุ่นแรกจริงๆ นี่เป็นชาวต่างชาติ รวมทั้งอาจารย์คายส์ (Charles F. Keyes) ด้วย ก็มาสอนในปี 70 (ค.ศ.1970) ประมาณนี้ ปี 70 เป็นปีแรกที่ผมไป เรียนต่างประเทศ เพราะฉะนั้นสิบปีแรกผมไม่รู้ แต่สิบปีที่สองที่ผมมาเห็นคือตอนนั้น อาจารย์สุเทพ เป็นหัวหน้าภาครุ่น ถ้าผมประเมินดูตอนนั้นของเจ้ายังห่างจากที่ผมเรียน มนุษยวิทยาที่อเมริกาอยู่มาก ผมกลับมาเป็นอาจารย์ตอนปี 19 (พ.ศ.2519) นั่นนะ รู้สึกของเจ้ายังอยู่ในแนว ค่อนข้างจะประมาณ 60 (ค.ศ.1960) หรือ 50 (ค.ศ.1950) ที่อเมริกา มันห่างกันประมาณ 20 ปี เลยนะสิ่งที่เราเรียนกันที่นี่ หมายความว่า ตอนนั้น

เราสนใจเรื่องเฉพาะสถาบันต่างๆ สถาบันครอบคลัว แล้วก็ปัญหาสังคม ปัญหาสังคมก็ไม่ใช่เป็นปัญหาของสังคมจริงๆ เป็นปัญหาที่คนชั้นสูงมองว่าเป็นปัญหาสังคมที่จะต้องควรไปสนใจ เนื่องจากว่าปัญหาในสังคมที่เกิดจากรัฐสวัสดิ์ ปัญหาจากสังคมสร้างทั้งนั้น ไม่ใช่ปัญหาของเข้า เข้าไม่ได้มีปัญหาอะไร มีแต่เราไปสร้างให้เขามีปัญหา แล้วเรา ก็พยายามจะแก้ปัญหา แล้วตอนนั้นก็กำลังบ้าประชาการสาสตร์ กิจจัยประชากรกัน มีอาจารย์หลายท่านก็สนใจเรื่องพวนนี้

แต่สิ่งที่ดีที่สุดก็คือว่ามีการ “วิจัย” อันนี้ผมรู้สึกพอใจมากที่ว่าเขาริบ่มีการวิจัยแล้ว แต่เป็นวิจัยพื้นฐานนะ ส่วนใหญ่เป็นแบบนี้ คือไปเก็บข้อมูลพื้นฐาน แต่จะมีอาจารย์สมหมาย (รองศาสตราจารย์ สมหมาย เพรมจิตต์) ที่อ่านเอกสารล้านนาโบราณ อันนี้ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่ผมรู้สึกประทับใจ หมายความว่าผมเก็บเอาไว้ในใจว่าเรื่องพวนนี้ มันสำคัญ เพราะถ้าเราจะก้าวหน้าต่อไปเราต้องมีการวิจัย แล้วภาควิชาเราเป็นภาควิชา แรกในคณะสังคมศาสตร์ ที่เป็นผู้สร้างหน่วยวิจัย ต่อมา ก็ยกระดับขึ้นมาเป็นสถาบันวิจัยสังคม แต่ตอนนั้นเราเรียกว่า ฝ่ายวิจัยหรืออะไรสักอย่าง ตั้งอยู่ชั้น 3 ที่เป็นภาควิชาปัจจุบันนี้ ก็ถือเป็นการวิจัยเบื้องต้น

แล้วพอผ่านมาเป็นอาจารย์ได้ 1-2 ปี 猛然ได้มีโอกาสไปทำวิจัยครั้งแรก ตอนนั้นมูลนิธิฟอร์ด (Ford Foundation) ให้ไปวิจัยเรื่องเศรษฐกิจชาวเขา ผมเรียนมานุษย์วิทยา มาทั้งหมดนี้ไม่เคยมีเรื่องเศรษฐกิจ เรียนมาเป็นมานุษย์วิทยาวัฒนธรรมว่า จังหวัดเชียงใหม่ ที่เรียนจากเมืองนอกนะ พอกลับมาเมืองไทย ข้าว เขา วิจัยเรื่องเศรษฐกิจชาวเขา ผมก็งง แต่ก็ได้ปร่วงที่มีวิจัย ตอนนั้นก็ไม่มีใคร ไม่มีนักคิดอะไรที่เด่น ก็เลยไปได้ไซyanov (Alexander Chayanov) จากรัสเซียมาเป็นแนว ตอนนั้นหนังสือเพิ่งออกใหม่ๆ หนังสือเรื่องอะไร ไม่ได้เกี่ยวกับเศรษฐกิจของชาวนา ผมก็เอามาใช้ในการวิจัย พอมีโอกาส วิจัยเรื่องนี้ เลยทำให้ผมคิดว่า จะต้องไปเรียนมานุษย์วิทยาเศรษฐกิจเพิ่มเติม เพราะตอนนั้นไม่มีใครรู้จักว่ามานุษย์วิทยาสนใจเศรษฐกิจด้วยหรือ เศรษฐกิจเกี่ยวอะไร กับวัฒนธรรม ทุกคนคิดว่าเศรษฐกิจ ก็คือเรื่องเศรษฐกิจ demand (อุปสงค์) supply (อุปทาน) อะไรแบบนี้

แต่ผมก็คิดว่า เดียวนี่วิชาการต่างๆ ก็ยังคงหือก แต่ก็ไม่ได้ก้าวหน้า และ สังคมไปหมด แล้วเรา ก็มีวิชาปัญหาสังคม ประวัติความคิดทางทฤษฎี ผมเลยคิดว่า ไม่ได้ก้าวหน้า แม้จะมีเรียนประวัติความคิด แต่ความคิดอะไรใหม่ๆ ไม่เรียน ตรงนี้

เลยทำให้ผูกกับอาจารย์สุเทพขอเปิดวิชาใหม่ แต่ยังเปิดไม่ได้ เราเลยเปิดเป็นวิชาสัมมนา แล้วตั้งชื่อใหม่ว่าเป็นทฤษฎีสมัยใหม่ ซึ่งวิชานี้เป็นวิชาที่อาจารย์ยศเรียนกับผมไม่ได้สอนคนเดียว อาจารย์สุเทพก็สอนด้วย ผมก็เอาสิ่งที่ผมเรียนใหม่ มาสอน คือผมคิดว่าสาขาวิชาของเรามันคือสังคมศาสตร์ ถ้ามันไม่มี concept (แนวคิด/โน้ตหนึ่ง) ไม่มีแนวคิดเนี่ยมันไปไม่ได้ ก็คือมันก็จะบรรยายพวนนาเก็บข้อมูลแล้วก็เป็นปรากฏการณ์ต่างๆ แต่ผมคิดอยู่อย่างเดียวในใจเท่าที่ทำงานมาก็คือ อยากจะยกระดับวิชาขึ้นมา คือเหมือนกับเราขึ้นเครื่องบินนะ ให้มันยกขึ้นมาหน่อย เพื่อที่จะเห็นอะไรที่มันกว้างกว่าที่เป็นปรากฏการณ์ แต่ผมก็ไม่สามารถที่จะทำได้เต็มที่ขนาดนั้น ผมคิดว่า ถ้าจะทำได้มันต้องเปิดหลักสูตรที่นอกเหนือจากปริญญาตรี เพราะตอนนั้นมันมีแต่ปริญญาตรี ผมก็คิดว่าอยากเปิดที่เป็นบัณฑิตศึกษา พอดีตอนนั้นผมต้องกลับไปเรียนปริญญาเอกก็เลยไม่มีโอกาส หายไป 5 ปี กลับมาประมาณปีพ.ศ. 2526 ก่อนหน้านั้น อาจารย์สุเทพก็พยายามผลักดันให้เปิดอยู่หลายปี แต่ก็ยังไม่สำเร็จ

พอผมกลับมาปีพ.ศ. 2526 ผมเลยมาช่วยอาจารย์สุเทพ แล้วก็ผลักดันจนเสร็จ ประมาณก่อนพ.ศ. 2530 ก็เปิดเป็นปริญญาโท สาขาวิชาพัฒนาสังคม เพราะผมคิดว่าวิชาการจะพัฒนาได้ก็ต่อเมื่อมีบัณฑิตศึกษา เพราะเวลาไม่มีบัณฑิตจะไม่ใช่แค่อาจารย์วิจัย แต่ทุกคนต้องวิจัย ถ้าไม่มีวิจัยมันก็เป็นวิชาที่เป็นสังคมวิทยาและมนุษยวิทยาไม่ได้ เพราะไม่ค่อยรู้ว่าต้องนักศึกษาต้องไปค่าที่ไหน คือไป哪儿ของคนอื่นแล้วมาเล่าให้นักศึกษาฟัง แน่นอนว่าวิชาของเรานี่เป็นวิชาจากต่างประเทศจริง แต่เราไม่ควรปล่อยให้มันเป็นเรื่องของความคิดตะวันตกอย่างเดียว ใจผมคิดว่าทำอย่างไรเราถึงจะทำให้วิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยาเป็นอะไรที่สัมผัสกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นได้ ไม่ว่าจะเป็นสังคมไทย หรือสังคมที่เราศึกษา เพราะเราไม่ได้ศึกษาเฉพาะในขอบเขตของประเทศไทย

ดังนั้นตอนหลังมา เมื่อเรามีศูนย์ RCSD (The Regional Center for Social Science and Sustainable Development) เราก็ได้ขยายขอบเขตการศึกษาไปทั่ว ผมเรียนใน The Southeast Asia Program (SEAP) ของ Cornell University ซึ่งก็ถือได้ว่าเป็นอันดับหนึ่ง ครัวๆ ที่อยู่กรุงรัฐ Southeast Asia อาณาบริเวณศึกษา ก็ต้องไปเรียนที่ Cornell University แต่ผมรู้สึกอีกด้อดมากเลยพอกลับมา เพราะผมรู้สึกว่าวิชาการบ้านเรายาตินิยมจ้ำเลย อะไรมาก็ศึกษาแต่เมืองไทย ผมก็คิดว่าถ้ามันแต่ศึกษาอยู่แบบนี้เราก็ไปไหนไม่รอดหรอก พอดีมูลนิธิฟอร์ด (Ford Foundation) บอกว่า

ให้ตั้ง RCSD ขึ้นมา แล้วให้เราไปร่วมมือกับนานาชาติที่อยู่รอบๆ ประเทศไทย ผู้ดีใจมากเลย ตอนช่วงตั้งแต่เกือบๆ 20 ปีก่อนหน้านี้ ผมได้เดินทางไปในประเทศไทยที่อยู่ใน Mainland Southeast Asia บ่อยมาก อย่างไปล้านนี่ไปสอนเกื้อบทุกอาทิตย์ สอนที่มหาวิทยาลัยแห่งชาติลาว มหาวิทยาลัยแห่งชาติกัมพูชา ไปบรรยายที่มหาวิทยาลัยยูนนานมหาวิทยาลัยในเวียดนาม ไปพม่า ไปอินโดนีเซียบ้าง ไปมาเลเซีย คือได้เดินทางก็ทำให้เป็นแรงผลักดันที่ทำให้ผมมองว่าวิชาสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา แม้จะเป็นวิชาจากสังคมตะวันตก แต่น่าจะมีเรื่องราวหรือว่ามีความคิดอะไรที่มันจะเกิดขึ้นจากที่เราเรียกว่า grounded theory (ทฤษฎีรากฐาน/ทฤษฎีที่สร้างจากข้อมูล) เพราะผมไม่คิดว่าทฤษฎีตะวันตกอย่างเดียวจะทำให้มีช่วยคนรุ่นต่อไปให้มองอะไรที่สัมผัสได้เกี่ยวข้องกับชีวิตของเราจริงๆ นอกจากเห็นจากการที่เราจะต้องพยายามพัฒนามันจึงเกิดทฤษฎีที่ทุกคนกู้รู้จัก ที่เรียกว่า “ทฤษฎีเข้มดแดง” ขึ้นมาซึ่งจริงๆ แล้วทฤษฎีมันก็อยู่ที่บ้านของเรานี่แหละ เพียงแต่เราไม่เรียนมันว่า ทฤษฎี บางคนก็เรียกว่า ความรู้พื้นบ้าน บางคนก็เรียกว่า คติห้องถิน

เมื่อสองสามวันมานี้ผมได้ไปบรรยายให้นักศึกษาคติชนวิทยาระดับปริญญาเอกของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยฟัง ก็ปรากฏว่าพวคติชนวิทยาที่เค้าเรียนปริญญาเอกนี่เขาเรียนเหมือนเราเป็นเลย คือเรื่องคติชนเนี่ย เขา ก็พยายามไปหาว่าความคิดของชาวบ้านต่างๆ เหล่านี้มันมีอะไรที่จะเป็นแนวทางแนวคิดที่จะทำให้เราเข้าใจทั้งคนที่จะศึกษา ตัวเราเอง และเอาไปเข้าใจเรื่องราวด้วยกัน เนื่องจากเดี๋ยวนี้มันเชื่อมโยงกันหมด ไม่สามารถที่จะบอกว่าอันนี้เป็นเรื่องของไทย อันนี้เป็นเรื่องตะวันตก แต่ว่า มันมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน เมื่อเปิดหลักสูตรปริญญาเอกผมเลยพยายามผลักดันให้นักศึกษาได้ขยายออกไป พูดไปแล้วก็คือว่า ของเรานี้พัฒนาขึ้นค่อนข้างมากไม่ใช่ เพราะผมแต่ทุกคนได้ช่วยกัน หลักสูตรปริญญาโทปริญญาเอกถือเป็นกลไกสำคัญที่ขับเคลื่อนให้วิชาการไม่ใช่จำกัดอยู่เฉพาะตะวันตก 100% แต่ตอนว่าเรายึดเขามาแต่เรามาทำให้มันมีลักษณะที่เรียกว่าเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชีวิตของคนในละแวกที่เรา มีชีวิตอยู่สัมพันธ์กันมากขึ้น ซึ่งอันนี้ก็เป็นคุณลักษณะของการอย่างสำคัญเลย

ในฐานะที่เรามาพูดในวาระที่ครบรอบ 60 ปี ก็อย่างเช่นให้เห็นศักยภาพ คุณลักษณะของเราว่าเราได้ทำอะไรมา ทำให้เกิดอะไรขึ้น ผมคิดว่าเวลาที่สำคัญที่สุดคือก็สิ่งที่เราได้ไว้ด้วย ได้พูดได้เขียนกันในคณะ ภาควิชาเล็กๆ ของเรา ซึ่งมันไม่ใช่เล็กๆ

อีกต่อไปแล้ว เพราะเวลานี้ศัพท์ทุกศัพท์ concept เกือบจะทุก concept ผสมดูทีวี ทุกคน ก็พูดคำเดียวกับเรา เมื่อสองสามปีก่อนมีศูนย์วิจัยวนเกษตรชุมชนระดับภูมิภาคจัด สมมนา เข้าตาม ผมว่า อาจารย์เสียใจไหมที่ผลักดันเรื่องป่าชุมชนมา 30 ปีแล้วภูมาย ไม่ผ่านสักที ถึงผ่านออกมาก็รุกร่างหน้าตาพิกัดพิการ ที่จริงเข้ามาอาจารย์สมศักดิ์ก่อน (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมศักดิ์ สุขวงศ์) ซึ่งท่านเป็นเจ้าพ่อด้านป่าชุมชน เป็นหัวหน้าศูนย์ นี้ด้วย อาจารย์สมศักดิ์ตอบว่าผมแทบร้องให้เลยผลักดันมา 30 ปีแล้วมันทำกับผมอย่างนี้ พอกาหนนมาตามผมว่าแล้วอาจารย์ว่ายังไง ผมหัวเราะเลย เขาถ้าถามทำไมหัวเราะ ผมบอกว่าจะไม่ให้ผมหัวเราะได้ยังไง เพราะว่าภูมายเมืองไทยมันบ่มไว้ (ไม่ได้เรื่อง) มันออกภูมายมาทำกับควบคุมคนทั้งนั้น เราจะไปออกภูมายมาทำกับควบคุม เพิ่มเติม มันไม่มีประโยชน์อะไร เพราะเวลานี้คำว่า “ป่าชุมชน” ทุกคนพูดถึง ทุกคนทำ หมดแล้ว และเรื่องอะไรเราต้องไปออกภูมายมาทำกับควบคุมเขาอีก ในเมื่อมันเป็น ปฏิบัติการจริงไปแล้ว มักลายเป็นความเป็นจริงไปแล้ว เพราะฉะนั้นคำต่างๆ คำศัพท์ ต่างๆ ทั้งหมดที่เราเรียนกันในเวลานี้ เราย่านี่ก่าว่าเราเป็นคนผูกขาดนั่น มันได้กล้าย เป็นคำทั่วไปในสังคมแล้ว

ตรงนี้แหล่ะที่ผมคิดว่าเป็นคุณูปการยิ่งใหญ่ของสังคมศาสตร์วิชาการทั่วไป ถ้าเมื่อไหร่เราเปลี่ยนความคิดของคนในสังคมให้ใช้คำพูดจากแนวคิดทางวิชาการได้ ก็คระจะนี้ก่าว่าเวลานี้ คำพูดว่า “การมีส่วนร่วม” ที่ชาวบ้านลูกขี้นมาบอกว่า ผมก็อยาก มีส่วนร่วม คำว่า มีส่วนร่วมเนี่ย อาจารย์สมัยก่อนเขาคิดว่ามันเป็นคำพูดในวิชาการ เพราะอันนี้มันเป็นศัพท์ที่อาจารย์อับซอฟฟ์ Norman Uphoff ที่ Cornell University เขายืนที่ปรึกษาของ UN (United Nations) เขายield ให้คำว่า Participation (การมีส่วนร่วม) เป็นคนแรกๆ เลย ประมาณปี ค.ศ. 1970 และต่อมาประมาณปีคริสต์ศวรรษ 1980 กว่าๆ ปีก่อนเข้ามายัง UN ชื่องค์กร UNRISD (United Nation Research Institute for Social Development) เขายพยายามมอง Participation ในแง่ที่มันเชิงรุกมากกว่า participation เชิงรับ Participation ในตอนแรกๆ มักลายเป็นการ co-opt (ดึงให้มา เป็นส่วนหนึ่งของผู้มีหลักบังคับฐานที่ทรงอำนาจ) ชาวบ้าน ให้ชาวบ้านมา participate (มีส่วนร่วม) ในโครงการของรัฐ เช่น โครงการรัฐกินได้อะไรต่างๆ คือถ้าโครงการร่วมมือกับรัฐ รัฐก็จะให้ทุนให้เงินประมาณทำงานนี้ แต่ว่า UNRISD ได้พยายามผลักดัน และผมก็ได้มีส่วนร่วมมี อาจารย์เทอร์ตัน (Andrew Turton) เป็นหัวหน้าโครงการ ได้เงินทุนวิจัยมา

ก็มาร่วมมือกันในการทำวิจัยการมีส่วนร่วมของชาวบ้านในลักษณะที่ชาวบ้าน active (ที่กระตือรือร้น) ไม่ใช่ชาวบ้านถูก co-opted หมายถึงการลอกขึ้นเคลื่อนไหวของชาวบ้านในการผลักดันการแก้ไขปัญหาจากการพัฒนาต่าง ๆ ของรัฐ

คำศัพท์หรือ concept ในทางสังคมวิทยาและมนุษย์วิทยาหรือในทางสังคมศาสตร์จะมีสองด้านเสมอ ด้านหนึ่งคือ ด้านที่ถูก co-opted ด้านที่ถูกครอบงำ หรือด้านที่เป็นวิชากรรม กับอีกด้านหนึ่งเป็นด้านที่ต่อต้านวิชากรรม เพราะฉะนั้นสองด้านนี้เราต้องเผชิญกับการซึ่งความหมายอยู่ตลอดเวลา เราอย่าไปยอมรับ concept โดยไม่ได้วิพากษ์ เราต้องมองอะไรมาย่างวิพากษาตลอดเวลา ซึ่งอันนี้ถือเป็นมรดกที่เราได้รับตกทอดมาจาก Enlightenment (มุครู้แจ้ง) แต่ฟูโก (Michel Foucault) เก็บเฉพาะ critical thinking (ความคิดเชิงวิพากษ์) ไว้ตัวเดียว ความคิดอื่น ๆ โ yen ทึ่งหมดไม่เอา แต่ผนวกอบที่ฟูโกบอกแบบนี้ ผนึกติดอันนี้มา เพราะฉะนั้นพูดง่าย ๆ ว่า เมื่อความคิด concept ต่าง ๆ ในวงวิชาการของเรา แค่ความคิดเล็กๆ เนี่ยมันได้กล้ายเป็นศัพท์แสงที่ผู้คนทั้งสังคมได้นำไปใช้แล้ว ผนุมคิดว่าถึงตรงนี้โลกได้เปลี่ยนแล้ว มุมมองคนเปลี่ยนไปแล้ว ดังนั้นผนุมคิดว่าเป็นคุณูปการสำคัญจากการที่เรามีงานวิจัย มีหลักสูตรบัณฑิตศึกษา เพราะว่าอาจารย์ทำไม่ให้ถ้านักศึกษาไม่ได้ผลิตวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ออกมาก พอมีวิทยานิพนธ์มันก็คล้าย ๆ กับเป็นการกระจายความคิดออกไป ออกไปสอน และออกไปพูดในสื่อต่าง ๆ

ผนุมเองทำงานอยู่ก็พยายามบอกตัวเองว่าจะไม่อยู่ในหอดอย่างน้ำชา ตั้งแต่เริ่มต้นผนุมก็ไปเป็นผู้อำนวยการ NGO (Non-Governmental Organization หรือองค์กรนอกรัฐ) เลย คือ NGO ก็ต้องการหัว ต้องการความชอบธรรม เข้ามายู่จะเอาใคร เขาก็มาดึงผนุมไปเป็น ผอ.NGO นอกจาก ผอ.NGO แล้วผนุมยังไปเป็นประธานของ สสส. สาขาภาคเหนือ (สมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน) ไปช่วยผลักดันเกี่ยวกับสิทธิของคน คำว่า สิทธิ นี้เมื่อก่อนเป็นคำใหม่ แต่เดี๋ยวนี้คงไม่ต้องพูดแล้ว บางคนเขาก็พูดถึงว่า คนจนมีสิทธิใหม่ครับ เพราะฉะนั้นผนุมไม่ต้องพูดแล้ว คนจนเข้าพูดไปเรียบร้อยแล้ว ดังนั้นตรงนี้ผนุมคิดว่าเป็นคุณูปการสำคัญของวิชาของเรา

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.ยศ สันตสมบติ

ผมอยากระบุในส่วนที่เป็นหัวข้อเรียนกับอาจารย์ในภาคฯ มาดังแต่ต้น สิ่งที่ผมอยากระบุก็คือว่า สังคมวิทยามานุชชวิทยา ในช่วงอายุผมก็แล้วกัน สิ่งที่ผมผ่านมาที่ผมสอนวิชานี้มาเห็นการเปลี่ยนแปลงเยอะ ไม่นับตอนเรียน ผมสอนมา 42 ปี รู้สึกว่าตัวเองแก่มาก แต่ว่ามองไปข้างๆ ก็รู้สึกเรายังหนุ่มอยู่ เพราะมีคนที่แก่กว่า มีครูเราอยู่ ก็เลยอุ่นใจขึ้นมากินดื่มน้ำ ประเด็นที่อยากระบุก็คือว่าสิ่งที่ผมสอนมา เห็นการเปลี่ยนแปลงเยอะ ในสิ่งที่เราเรียกว่าสังคมวิทยาและมนุชชวิทยาร่วมทั้ง สังคมศาสตร์ทั่วไปด้วย เดียว呢ีเรามองประวัติศาสตร์ก็เป็นพันธมิตร เป็นเครือข่าย ทางวิชาการ ภูมิศาสตร์ก็เป็นเครือข่ายพันธมิตรของเรา พูดง่ายๆ คือทำเรื่องเดียวกัน ก็ยิบยีมกันไปยีมกันมา เดียวนี้ประเด็นที่ครอบคลุมมีเยอะมาก สมัยก่อนเราเรียน มนุชชวิทยา คำแรกที่อาจารย์สอนก็คือ study of man (การศึกษามนุษย์) เดียวนี้ มันมา non-human (omnusy), more than human (มากไปกว่ามนุษย์), Anthropocene (ยุคที่กิจกรรมของมนุษย์ส่งผลกระทบต่อระบบ生 Weinstein โลก) ซึ่งในความหมายจริงๆ แล้วลงไอลกๆ คืออันเดียวกัน เพียงแต่ว่าเปลี่ยนชื่อแล้วก็ทำให้เนื้อหาครอบคลุมมากขึ้น หลายๆ อย่างที่เราเห็น ถ้าอ่านงานคลาสสิกเยอะๆ จะพบว่าสิ่งที่เขียนสมัยนี้ เข้าเรียนกันมาเมื่อ 50 ปี 60 ปีที่แล้ว แต่มาเปลี่ยนคำเท่านั้นเอง ไม่ได้หมายความว่ามัน ไม่มีพัฒนาการ ประเด็นที่ผมอยากระบุก็คือว่ามันมีความหลากหลายของประเด็น มากขึ้น มีความหลากหลายของมุมมองมากขึ้น แต่ท่ามกลางความหลากหลายนี้ สิ่งที่เป็นแก่นแก่นของสังคมวิทยาและมนุชชวิทยามีอยู่เรื่องเดียว นั่นคือเรศึกษา ความสัมพันธ์ทางสังคม อันนี้ผมเรียนมาตั้งแต่ปีพ.ศ.2519 จากอาจารย์อันนั้นที่ ทุกอย่างที่เป็นสังคมศาสตร์เนี่ย boiled down to (เป็นส่วนสำคัญของ) ความสัมพันธ์ ทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมทุกอย่างคือ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพราะฉะนั้น อำนาจคือหัวใจของการศึกษาทางสังคมวิทยาและมนุชชวิทยา จะเข้าใจสังคมได้ต้อง เข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ด้วยเหตุนี้เองพัฒกิจของสิ่งที่เราเรียกว่าสังคมวิทยา และมนุชชวิทยาคือ การใช้แสดง เปิดโปงมิติที่ซ่อนเร้นของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ จะทำเรื่องอะไรก็แล้วแต่ แก่นแกนของงานคือสิ่งนี้ การเปิดโปงมิติที่ซ่อนเร้นของความ

สัมพันธ์เชิงอำนาจเพื่ออะไร? เพื่อวือสร้างความเหลื่อมล้ำทางสังคม ทางเศรษฐกิจ และการครอบงำทางวัฒนธรรม ประโยชน์ใดคิดว่ามันครอบคลุมเนื้อหาสาระของสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาทั้งหมด ในมุมของตัวเองนะ จะเดียงก์ได้ จะถากก์ได้ แต่ผมคิดว่า มองจากภาพรวมมันคือสิ่งนี้

ที่นี่เมื่อพูดอย่างนี้แล้ว ในแง่หนึ่งเราทำอะไรไปบ้าง หัวข้อที่เข้าตั้งไว้คือ ถึงไหน? ไม่ถึงไหน? เหมือนรถเมล์รถไฟฟ์ ถึงก็ซ่าง ไม่ถึงก็ซ่าง แต่พอผ่านเห็นหัวข้อนี้ การเป็นนักวิจัยต้องสร้าง indicator (ตัวชี้วัด) จะถึงไหนหรือไม่ถึงไหนมันมี indicator บอกให้ม่ว่าเราไปยังไง เราไปถึงไหนแล้ว ผมก็เลยจะเสนอว่ามันมี indicator 5 ตัวในงานที่เราทำ ในมุมมองของตัวเองอีกเหมือนกัน คิดต่างได้ แต่ว่าเรียนสังคมวิทยาเนี่ย พื้นฐานที่สุด ระดับแรกที่สุดจากการทำวิจัย มันคือสิ่งที่เรียกว่า reflexivity หรือการสะท้อนย้อนคิดอย่างน้อยๆ เรียนสังคมวิทยาต้องได้สิ่งนี้ ต้องคิดแบบสะท้อนย้อนคิดเป็นหมายถึงการคิดอย่างมีบริบท การเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างตัวเราเองกับสังคมภายนอก คิดเป็น เชื่อมโยงเป็น ไม่ใช้สามัญสำนึก คิดโดยผ่าน concept (แนวคิด/มโนทัศน์) เป็นวิสาમัญสำนึกให้ได้ เพราะฉะนั้นระดับแรกสุดเลยของสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาก็คือต้องได้ reflexivity เวลาผ่านสอนนักศึกษา ผ่านเน้นมากที่สุดเลย ปริญญาตรีขอให้มี reflexivity ก็พอใจแล้ว ขอให้คิดเป็น ให้เชื่อมโยงเป็น

พอมาก็ระดับหนึ่ง งานของนักศึกษาจะระดับปริญญาโททำกันเยอะมาก การทำลายมายาคติ นี่เป็นระดับที่สอง ทำลายมายาคติคืออะไร คือการไป counter discourse (ต่อต้านวิทยากรรม) รู้สึกว่าสร้างวิทยากรรมมาเยอะ ชาวบ้านชาวเขาทำลายป่า ชาวบ้านโน่ จน เจ็บ การสร้างความรู้การทำวิจัยทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คือการไปทำลายมายาคติเหล่านี้ เพื่อให้คนเห็นว่าไม่ใช่ความจริงนะ ชาวบ้านเขามีวิธีคิดของเข้า เขาดูแลด้วยมีภูมิปัญญาท่องถิน งานวิทยานิพนธ์พัฒนาสังคม 100 กว่าเล่ม เกินครึ่งที่เป็นงานที่จดอยู่ในประเภททำลายมายาคติ มีบางเล่มที่ขึ้นไปถึงอีกระดับหนึ่ง ซึ่งผมเรียกว่า การเปิดพื้นที่ทางสังคม คือนอกจากจะทำลายมายาคติแล้ว ก็จะเปิดพื้นที่ให้คนตัวเล็กตัวน้อย คนที่ไม่มีที่ยืนในสังคม คนชายขอบ คนด้อยสิทธิ์ ได้มีที่ยืนในสังคม เป็นการ empowerment (การเสริมสร้างอำนาจ) ผู้คน วิทยาพิพนธ์ทั้งหมด ผมคิดว่ามันอยู่ในสาระดับนี้ แต่งานสังคมวิทยามันก็ยังมีระดับที่ 4 ซึ่งผมเรียกว่า การสร้างนโยบายทางเลือก

เมื่อเราเข้าใจความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เรา มีการสะท้อนย้อนคิด เรา มีการทำลายมายาคติ เรา มีการเปิดพื้นที่แล้ว อีกขั้นหนึ่งคือการนำเสนอนโยบายทางเลือกใหม่ๆ เชิงภาคฯ เรา ก็ทำ ตอนที่ ลำพูนทะเลขักษ์เรืองที่ดิน อาจารย์อันันท์พูดเรือง inclusion (การให้สิทธิ ผนวกรวม), exclusion (การกีดกันสิทธิ ออกไป) รวมสิทธิร่วม เขายa concept พวgnี้มาใช้หมด แล้วก็ฟันธงเลย คุณต้องใช้โฉนดร่วม ก็เจอ concept โฉนดชุมชนขึ้นมา ขันนี้ผมคิดว่าเป็นตัวอย่างคลาสสิกเลยของนโยบายทางเลือกที่ผมพูดถึง คือการนำเสนอตอนเช็ปใหม่ๆ ให้สังคมนำมาใช้เป็นนโยบายนั้นเอง

ระดับที่ 5 ขันนี้เป็นระดับสูงสุดเลย อีกหน่อยอาจจะมีระดับที่ 6 ก็ได้ แต่ว่า ตอนนี้ผมคิดได้แค่ 5 ระดับ ถ้าสอนไปอีก 4-5 ปีอาจจะมีระดับที่ 6 ก็ได้ ระดับที่ 5 คือ การนำเสนอหลักการใหม่ให้กับสังคม เชิงสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา มช. ก็ทำอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้นถ้าถามว่าไปถึงไหนแล้ว คำตอบของผมคือไปมากណดแล้วถึงหมดแล้ว การนำเสนอหลักการใหม่ของสังคมมันไม่ใช่ตะวันตกด้วย มันคือสิ่งที่ผมเรียกว่า “มนุษยวิทยาไทย” ด้วยซ้ำ โลกมี American anthropology (มนุษยวิทยาอเมริกัน) มี French anthropology (มนุษยวิทยาฝรั่งเศส), British anthropology (มนุษยวิทยาบริติช) เราเรียนประวัติทฤษฎี ถึงเวลาที่เราต้องสร้าง Thai sociology (สังคมวิทยาไทย) และ Thai anthropology ด้วย แล้วขั้นที่ 5 มันแสดงให้เห็นถึง Maturity (วุฒิภาวะ)

สิทธิชุมชน เป็นตัวอย่างของการนำเสนอหลักการใหม่ให้กับสังคม มันเป็นสิ่งที่ชาวบ้านเข้าปฏิบัติอยู่ เชิงเราก็ได้มาจากป้าชุมชนนั้นแหละ ชาวบ้านเขาก็มีภูเกณฑ์ มีระเบียบ มีวิธีคิด มีมรดกทางวัฒนธรรมที่มากำกับ Jarvis ประเพณีในการที่เขาทำเรามายกระดับนามธรรมขึ้นมา แล้วนำเสนอเป็นหลักการใหม่ให้กับสังคม และสิ่งที่น่าสนใจ คนที่เรียนสังคมวิทยาและมนุษยวิทยาพึงสังวรณ์ว่า สิ่งที่เราทำไม่ใช่เรื่องแปลกใหม่อะไร แต่เมื่อเกิดสิ่งที่เรียกว่า “historical moment” (จังหวะเวลาทางประวัติศาสตร์) คำนี้ผมคิดว่าสำคัญมากสำหรับคนที่เรียนสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา สิ่งที่เราทำ ข้อค้นพบที่เราทำ การนำเสนอต้องมีจังหวะเวลา เมื่อหน้าต่างทางประวัติศาสตร์เปิดออก จะเป็นช่วงเวลาที่เราเอกสารความรู้ทางวิชาการมาสร้างให้เป็นพลังสิทธิชุมชน ป้าชุมชน เราพูดตั้งแต่ต้นพุทธศักราชที่ 2530 ประชุมที่สวางไมรุกีํก ทะเลกับทหารทุกดีอน เขาจะเอากันอีกนานออกจากโครงการ คคก. (โครงการจัดสรร

ที่ดินทำกินแก่ราชภูมิฯ ไว้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม) ผมอยู่กรุงเทพฯ ผมเป็นหัวหมุ่ทະหลวงพื้นไปประชุมกับทหาร กอ.ร.มน. (กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในราชอาณาจักร) ทุกอาทิตย์เลย เพื่อจะบอกว่าคุณย้ายชาวบ้านออกไม่ได้ เขาเมืองที่เขารู้สึกว่าบ้านของเขามีความสำคัญมากก่อนคุณ เราก็ฟังบ้างไม่ฟังบ้าง แต่พอปีพ.ศ.2540 มีการร่างรัฐธรรมนูญใหม่ historical moment เกิดขึ้น เราก็เอาสิทธิชุมชนไปใส่ในรัฐธรรมนูญ แปลง concept ให้กลายมาเป็นมาตรฐานต่างๆ ในรัฐธรรมนูญ แล้วจนเดียวนี้ คสช. (คณะกรรมการส่งเสริมความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ) อยากจะเอาออกใจจะขาด แต่เอาออกไม่ได้ เพราะชาวบ้านเขารับไปแล้ว คนเขาไปใช้ แน่นอนว่าในช่วงแรกคนเราไปใช้ในเบื้องต้นของการจัดการทรัพยากร คนก็ใช้ในเบื้องต้นของทรัพยากรนั้นแหละ แต่สิทธิชุมชนมันมีมากกว่านั้น มันมีปฏิบัติการที่เกี่ยวข้องกับการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก มันมีมิติอื่นๆ ซึ่งเดียวนี้คนก็ไม่ค่อยได้ทำกัน ผมยังนึกครึ้นว่าก่อนเกณฑ์จะกลับไปทำสิทธิชุมชนใหม่อีกสักยกหนึ่ง เพื่อดูว่าเดียวนี้ คนตีความไปถึงไหน

แต่ประเด็นที่ผมอยากรู้จะบอกว่า งานของเราไม่ใช่งานที่ทำอย่าง routine (กิจวัตรประจำวัน) เราจะต้องคิดอย่างมีความสัมพันธ์กับบริบทของการเปลี่ยนแปลงของโลกและของประเทศไทย เพราะว่าเราต้องรู้ว่า งานของเราจะมีผลก็ต่อเมื่อมันมีช่วงจังหวะการก้าวเดินทางประวัติศาสตร์ที่เปิดช่องว่างให้เกิดขบวนการทางสังคมเพื่อการเปลี่ยนแปลง เดียวนี้ไม่ใช่ยุคของการปฏิวัติอีกต่อไปแล้ว ที่คิดจะลูกขึ้นมาประท้วงอะไรแบบนั้น ไม่มีประโยชน์ คือก็มีประโยชน์ในระดับหนึ่ง แต่ในเบื้องต้นของการเปลี่ยนแปลงต้องอาศัยความรู้หรือพลังทางวิชาการ และพลังทางวิชาการจะแสดงอนาคตมากที่สุดเมื่อ historical moment เปิดโอกาสให้มันทำหน้าที่นั้น ลิ่งที่เราทำก็คือต้องรอช่วงจังหวะอย่างตอนนี้ โลกกำลังจะเปลี่ยนจาก bipolarity (สองข้าว) ไปเป็น multi-polarity (หลายข้าว) มันจะเกิดอะไรขึ้นกับสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา อันนี้ก็เป็นคำถามที่หลายคนต้องช่วยกันคิดว่าเราจะปรับตัวไปอย่างไร แต่ประเด็นที่อยากรู้จะบอกว่าคนรุ่นอาเจรย์ อนาคตที่ไปถึงแล้ว นักมานุษยวิทยารุ่นเก่าไปถึงแล้ว รุ่นหลังไปถึงไหนแล้ว นี่คือความกลับว่าทำอะไรกันอยู่นะครับ